

Сахневич І.Д. Педагогічні умови формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності // Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до педагогічної дії : зб. матеріалів конференції. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 186-191.

УДК 371; 09

І. Д. САХНЕВИЧ,

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки
(Житомирський державний університет імені І. Франка)

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Статтю присвячено розгляду проблеми формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності. Визначаються педагогічні умови її формування у нових соціально-політичних умовах побудови української державності, культурного і духовного відродження українського народу.

Статья посвящена проблеме формирования гражданского самоопределения учащихся профессионально-технических учебных заведений во внеурочной деятельности. Определяются педагогические условия её формирования в новых социально-политических условиях строительства украинской государственности, культурного и духовного возрождения украинского народа.

The article is devoted to the problem forming the civic self-determination in the students of vocational educational establishments in out-of-school activity. The conditions it forming under new socio-political conditions of building the Ukrainian state system, cultural and spiritual revival of the Ukrainian people.

Ідеї громадянської освіти і виховання в сучасних умовах дедалі більше одержують підтримку педагогічної громадськості й учнівської молоді. Перебудови в суспільстві, утвердження демократичних цінностей потребують істотних змін світогляду, самооцінки, самоусвідомлення кожного громадянина. Значною мірою це залежить від загальноосвітнього навчального закладу, який покликаний сприяти формуванню світогляду, цінностей культури, вміння самостійно вчитися та критично мислити, здатності особистості до самопізнання та самореалізації. Завдання громадянської освіти полягає в тому, щоб вивчення громадянами демократії привело до усвідомлення ними того факту, що у тріаді "людина" – "суспільство" – "держава" найвагомішою складовою є саме людина – системоформуюче начало і суспільства, і держави.

Метою статті є визначення основних умов формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності.

Перш, ніж виявити або класифікувати умови, які впливають на даний процес, необхідно чітко визначити поняття "умова". На основі аналізу наукової літератури стало можливим дійти висновку, що умови – це: 1) сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів та матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених завдань (А. Найн); 2) сукупність взаємозв'язаних та взаємообумовлених обставин процесу діяльності, єдність суб'єктивного й об'єктивного, внутрішньої та зовнішньої сутності та явища (В. Андреев, В. Стасюк); 3) вираження відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких він існувати не може (М. Мамардашвили, І. Фролов).

В аспекті нашого дослідження педагогічні умови формування громадянського самовизначення учнів ПТНЗ у позанавчальній діяльності розглядаються як обставини, в яких здійснюється цілісний продуктивний навчально-виховний процес, спрямований на стимулювання учнів щодо громадянського самовизначення, громадянської вихованості, розвитку громадянських якостей, їх удосконалення.

Аналіз наукової літератури щодо особливостей, структури виховного процесу та управління ним; педагогічних чинників і умов задоволення потреб учнів у самовизначенні (О. Коваленко, М. Козій, Л. Корінна, Н. Косарева, О. Красовська, А. Ржевська, О. Сухомлинська, ін.), опитування педагогічних працівників, висновки експертів за визначеними нами критеріями дозволили визначити педагогічні умови громадянського самовизначення учнів ПТНЗ, зокрема: методичні, психологічні, організаційні.

До *методичних умов* нами було віднесено: наскрізність ідей громадянської освіти в системі життя навчального закладу; використання педагогічних технологій, форм та методів навчально-виховної (позанавчальної) роботи, спрямованих на громадянське самовизначення учнів; методичне співробітництво (по вертикалі й по горизонталі) педагогічного колективу, батьків.

Однією із основних умов формування громадянського самовизначення учнів закладів ПТО у позанавчальній діяльності є *наскрізність ідей громадянської освіти в системі життя навчального закладу*, яка реалізується через: широке використання в процесі виховання народної творчості, традицій українського народу; громадянську спрямованість виховної роботи під час навчальної та позанавчальної діяльності; використання змісту громадянської освіти та виховання у предметах базового компонента, створення окремих навчальних спецкурсів, факультативів.

Виховання національно свідомої особистості, справжнього громадянина української держави неможливе без звернення до першоджерел духовного життя народу, буття нації. В результаті широкого використання в процесі виховання педагогічного досвіду українського народу, його традицій, духовності, моралі, учні краще усвідомлюють, емоційно переживають, наслідують ідеали, погляди, норми поведінки, які стають їх надбанням та керівництвом у поведінці й діях. Залучення учнів до народознавчих справ сприяє розумінню та глибшому осмисленню історичної необхідності й важливості українського державотворення, виробленню внутрішньої потреби самовідданості своїй Батьківщині, формуванню громадянських якостей, пробуджує в учнів патріотичні почуття, формує високі громадянські цілі.

Як зазначає С. Максимюк, однією з особливостей сучасного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах України є посилення українського національного компонента в позаурочній і позакласній роботі: розширення вивчення національної історії, географії України; створення національних українських музеїв, інтер'єрів у навчальних закладах; розширення історико-краєзнавчої роботи; введення замість "Суспільствознавства" нового предмета "Людина і суспільство"; впровадження вивчення творів видатних синів українського народу М. Грушевського, М. Драгоманова та ін. [1, с. 220-221].

Рівень громадянського самовизначення учнівської молоді, основу якого становить сформованість у них громадянських цінностей, залежить від того, наскільки зміст, форми, методи і засоби виховання мають чітко виражену громадянську спрямованість.

За останній час спільними зусиллями вітчизняних громадських організацій та державних освітніх структур здійснена певна робота щодо розвитку тематичного та методичного забезпечення громадянської освіти (наявність методик, проектів, спеціальних програм, розробок критеріїв оцінки і самооцінки, списку рекомендованої літератури тощо). Наприклад, розроблено авторські курси, які мають відповідне навчально-методичне забезпечення та розповсюдження у загальноосвітніх навчальних закладах різних регіонів України: "Ми – громадяни України" (ред. О. Пометун), "Людина в сучасному суспільстві" (ред. Р. Арцишевський), "Світ сучасної людини" (ред. В. Поздняков), "Вступ до політології" (ред. В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко), "Права людини" (ред. Л. Заблоцька), "Практичне право" (ред. О. Пометун), "Основи громадянської освіти" (ред. П. Полянський), "Громадянська освіта" (ред. Р. Арцишевський, Л. Бакка та ін.); навчальні курси регіонального характеру: основи філософії та соціології (10-11 кл.), основи правознавства (11 кл.), соціальна етика (9-11 кл.), політологія (9-11 кл.), конфліктологія (9-10 кл.), риторика (9-10 кл.).

Реалізація завдань громадянського виховання учнівської молоді передбачає як автономне викладання окремих курсів, так і включення його компонентів у тематику навчальних предметів і позанавчальних заходів, що дозволяє забезпечити особистісно-емоційне осмислення учнями досвіду взаємодії людей у теперішньому і минулому, формувати в них розуміння цінностей демократичного суспільства, важливих якостей особистості: толерантності, громадянської позиції, патріотизму. Розуміння цього дозволяє педагогам наповнити уроки різних предметів новим змістом, повною мірою використовувати можливості міжпредметних зв'язків.

Міжпредметні зв'язки, на думку дослідника з громадянського виховання П. Кендзьора [2, с. 32-33], це не лише міждисциплінарні наукові зв'язки, а, перш за все, зв'язки із життям, з практичною діяльністю людини. Все це вимагає від педагога урізноманітнення форм навчальних занять, використання активних та інтерактивних методів і прийомів навчання, що є ключовим моментом у процесі становлення громадянської компетентності учнів.

Інтеграція компонента громадянської освіти в інші навчальні курси, позанавчальну виховну діяльність покликана синтезувати базові поняття та закономірності багатьох наук у єдину систему світоглядних знань учнів. При цьому знання мають стати надбанням особистого досвіду дитини, використовуватися ними у повсякденному житті, а не лише на уроках. Актуальним є запровадження різних жанрових виховних форм роботи з багатим змістом, структурою, способами проведення, кожен із яких включав би види діяльності, зорієнтовані на формування громадянського самовизначення учнівської молоді, при відповідності основним принципам виховання: науковості, природовідповідності,

культуровідповідності, пріоритету гуманізації, демократизації, інтегративності, самостійності та активності, добровільності, єдності знань і умінь.

Водночас, як свідчить практика, існує проблема у здійсненні цілісного системного підходу до організації громадянського виховання учнівської молоді. У наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених В. Болгаріної, Т. Дем'янюк, О. Киричука, Н. Щуркової, О. Сухомлинської, К. Чорної, П. Кендзьора та інших переконливо доведена важливість саме системного підходу до виховного процесу.

Як зазначає український науковець у галузі громадянського виховання О. Сухомлинська, "громадянське виховання повинно стати надпредметною областю діяльності загальноосвітнього закладу, цілісною системою, котра сприяє вихованню демократичних громадянських цінностей і поведінки усіх учасників освітнього процесу" [3, с. 22].

У цьому сенсі важко переоцінити можливості позанавчальної діяльності з учнівською молоддю, що є тією сферою, як визначається у Концепції позашкільної освіти та виховання, що в першу чергу орієнтована на створення єдиного освітнього простору і формування в учнів цілісного сприйняття світу; на гармонізацію вимог з реалізації освітнього стандарту і створення умов для розвитку індивідуальних інтересів і потреб особистості [4, с. 3-15].

Цікавою у цьому плані є позиція Н. Волкової, яка визначає головні принципи, дотримання яких сприяє формуванню громадянського самовизначення учнівської молоді:

- комплексності та міждисциплінарної узгодженості (поєднання зусиль різних інституцій, що беруть участь у процесі формування громадянського самовизначення особистості – сім'ї, навчальних закладів, організацій третього сектора);
- системності (цей принцип є підставою для гарантування гармонійності в процесі утворення нових громадянських якостей у структурі особистості учнівської молоді);
- гуманізації та демократизації (визначає рівень рівноправності та рівнозав'язаності суб'єктів навчально-виховного процесу);
- самоактивності та самовиховання (сприяє розвитку самокритичності, прийняття самостійних рішень, розвитку громадянського обов'язку та відповідальності);
- наступності та безперервності (поетапне ускладнення громадянського виховання, урізноманітнення чуттєво-емоційної складової громадянського самовизначення);
- культуровідповідності (дає можливість спиратися на конкретно-історичну специфіку українського народу, використовувати рідну мову, традиції та звичаї як інструменти формування громадянського самовизначення);
- інтеркультурності (дозволяє співвіднести громадянські цінності представника своєї держави із загальнолюдськими та загальноцивілізаційними [5, с. 377].

До методичних умов формування громадянського самовизначення учнів ПТНЗ віднесено використання сучасних виховних технологій. Першим в Україні ввів термін "технологія виховного процесу" А. Макаренко. Він вважав, що "справжній розвиток педагогічної науки пов'язаний із її здатністю проектувати особистість", тобто чітко передбачити ті її якості та властивості, які мають сформуватися у процесі виховання [6]. Висвітлення технологічного підходу в освіті присвячені праці сучасних вчених (Ю. Васьков, О. Пехота, І. Кіктенко, О. Любарська, Г. Сорока, І. Якиманська, Г. Селевко, Ш. Амонашвілі, Р. Шацька, В. Харагірло, ін.).

Специфіка виховної технології полягає в тому, що в ній конструюється і здійснюється такий виховний процес, який гарантує досягнення поставленої мети. Технологічний підхід до процесу виховання включає такі компоненти: постановку мети, її максимальне уточнення; орієнтацію виховних цілей, змісту, форм і методів на досягнення запланованих результатів; корекцію виховання; заключну оцінку результатів [7, с. 70]. Саме такий підхід лежить в основі особистісно орієнтованих технологій, оскільки забезпечує чітку орієнтацію всього виховного процесу на особистість як мету і результат. Замість окремих "виховних заходів", технології особистісно орієнтованого виховання пропонують проект виховного процесу, який визначає зміст та відповідні види діяльності кожного вихованця. До таких технологій належать гуманно-особистісні технології (Ш. Амонашвілі, І. Беха, А. Белкіна, І. Якиманської, ін.), технології колективного творчого виховання І. Іванова, технології співробітництва та "вільного виховання", проектна технологія та ін.

Своєрідність цілей особистісно орієнтованих технологій полягає в орієнтації на якості особистості, її формування та розвиток не на замовлення, а відповідно до її природних здібностей і задатків. При цьому зміст виховної роботи виступає середовищем, у якому відбувається становлення і розвиток особистості вихованця. Йому властива гуманістична спрямованість, звернення до людини, гуманістичні норми та ідеали.

Таким чином, особистісно орієнтовані виховні технології ставлять учня в позицію повноцінного партнера, соратника, який активно допомагає у творенні самого себе. Втілюючи їх у практику, вихователь моделює майбутнє суспільство.

Істотна роль у розв'язанні проблеми формування громадянина належить педагогічним працівникам. Його індивідуальні характеристики суттєво впливають на характер особистісної активності, яка реалізується педагогом при виконанні педагогічної діяльності. Система ціннісних орієнтацій та соціальних настанов, що є складниками особистісної позиції педагогічного працівника і складає вищий рівень регуляції особистісної активності, суттєво впливає на особливості психолого-педагогічної взаємодії із вихованцями. Гарантом успішності педагогічної взаємодії є орієнтація викладача на загальнолюдські й культурно-національні цінності.

Вплив педагога на учнів є виховною силою, яку неможливо замінити ніякими статутами і програмами, ніякою організацією виховних заходів. Цілком справедливо стверджував К. Ушинський, зазначаючи, що особистість вихователя означає все у вихованні. Тільки особистість може діяти на розвиток, тільки характер може сформувати характер [8]. При цьому, як наголошує В. Сухомлинський, "мистецтво впливу особи вихователя на колектив вихованців полягає у тому, щоб, говорячи про будь-який предмет, він доторкався до сердець конкретних вихованців" [9].

Отже, формування громадянського самовизначення учнів ПТНЗ потребує цілеспрямованої роботи щодо підготовки педагогічних працівників до здійснення виховної діяльності з учнями; озброєння його новітніми педагогічними технологіями, розуміння ним своєї індивідуальної сутності, на основі якої виробляється особистісна педагогічна концепція і персонал-технологія; забезпечення гуманізації педагогічної взаємодії педагога з дитиною і колективом у цілому.

Серед психологічних умов нами було виділено: врахування особливостей раннього юнацького віку; особистісно-зорієнтований підхід, що ґрунтується на врахуванні індивідуальності людини; формування ціннісно-орієнтованої єдності членів педагогічного колективу, учнів та їх батьків; створення сприятливого емоційно-психологічного клімату в учнівському колективі, який передбачає доброзичливі, демократичні стосунки учнів закладів ПТО, батьків, педагогічних працівників; стимулювання процесу саморозвитку, самовизначення та самореалізації; удосконалення системи оцінювання та самооцінювання; залучення педагогічних працівників, батьків і учнів до діяльності, спрямованої на громадянське самовизначення та самореалізацію.

Однією з важливих психологічних умов формування громадянського самовизначення учнівської молоді є врахування вікових особливостей учнів. Головною ознакою раннього юнацького віку в контексті проблеми нашого дослідження є усвідомлення себе громадянином суспільства. Формування громадянського самовизначення, на думку багатьох вчених (М. Боришевський, О. Киричук, Я. Коломинський, А. Маслоу, Р. Пасічняк, В. Петровський, В. Поплужний, А. Рождественський, С. Рубинштейн, В. Сметаняк, ін.), має супроводжуватися такими процесами: формування розвиненої самосвідомості, яка дозволяє контролювати процеси саморозвитку, а також самостійно вирішувати питання своєї участі чи неучасті у громадському житті; формування волі, усвідомлення своїх прав та обов'язків, готовність до самовдосконалення тощо; поєднання моральної автономії, з одного боку, та розвиненої гуманістичної свідомості – з іншого.

Знання вікових особливостей розвитку учня допомагає встановити норми відомої в акмеології глобальної зрілості вихованця на перехідних вікових етапах його розвитку і використати їх як основний орієнтир у виховній роботі з цією дитиною.

Підтримуючи думку провідних вітчизняних і зарубіжних учених про важливість позитивних емоцій людини у процесі вирішення тих чи інших проблем, обов'язковою умовою позанавчальної виховної діяльності ми вважаємо наповнення її позитивною емоційною атмосферою та становлення позитивної Я-концепції учня. При цьому ми спираємося на положення Л. Виготського [10, с. 119], який стверджував, що саме емоційні реакції повинні лежати в основі виховного процесу. Перш ніж реалізувати тій чи іншій задум, педагогічний працівник має викликати відповідну емоцію учня й потурбуватися, щоб ця емоція була пов'язана з виховними видами діяльності. Лише ті інформація й система дій можуть глибоко запам'ятовуватися, які проходять через почуття людини.

Саме тому завдання педагога, на нашу думку, полягає у тому, щоб розвивати в учнів внутрішню впевненість у можливості подолання труднощів, пов'язаних зі складністю саме виховного процесу. Спираючись на почуття, учні мають можливість встановлювати взаємозв'язки на емоційно-чуттєвому рівні. Засоби емоційної активності сприяють розвитку інтуїції, емоційності, почуттєвих страждань. Останні стимулюють соціальну активність, впливають на поведінку, громадське життя. Учні раннього юнацького віку в переважній більшості відкриті для емоційного контакту. Отже, такі чинники, як романтика, мажор, гумор, гра, "педагогіка радощів" є невід'ємною складовою належних психолого-педагогічних умов, усієї системи громадянського виховання.

Створенню позитивної емоційної атмосфери, стимулюванню інтересу до розвитку особистісних громадянських якостей та формування громадянського самовизначення учнів допомагає обговорення успіху того чи іншого учня у процесі виховної діяльності, досягнення ним конкретних результатів, здійснення позитивних учинків тощо. Ми цілком погоджуємося із думкою Ю. Завалевського, Л. Рехтети, П. Кендзьора, інших дослідників, що у позанавчальній діяльності доцільно використовувати ті виховні

форми, які найбільше сприяють виробленню навичок проектування, організаційних форм виховання, спілкуванню з різним контингентом, здатності відстоювати власну позицію, проявляти інтерес до суспільних проблем тощо.

Особливої уваги педагогічного працівника під час організації позанавчальної виховної діяльності вимагає якісне оцінювання діяльності учнів, їх знань і умінь з проблеми громадянського самовизначення, оскільки результати застосування методів оцінки і самооцінки до вивчення виховання особистості засвідчили помітні розбіжності та неадекватність самооцінювання учнями ПТНЗ власних якостей. Ми поділяємо думку відомих українських учених А. Макаренка та В. Сухомлинського про те, що оцінка має виконувати роль стимулятора, який спонукає індивіда до подальшої, ще більш складної діяльності. У разі незадоволення учнями результатами власної участі у позанавчальній виховній діяльності доцільно, на нашу думку, частіше звертатися до так званої „позитивної мотивації”, "позитивного спонукання" до виховної діяльності як педагогічно перспективного оцінювання.

Організаційні умови передбачають: організацію (самоорганізацію) громадсько-організаторської діяльності та забезпечення громадської активності учня; запровадження демократичних засад у життя навчального закладу через діяльність учнівського самоврядування, наявність скоординованої роботи педагогів, батьків, учнів у єдиному навчально-виховному процесі; створення трирівневої системи забезпечення індивідуальної траєкторії розвитку учня (загальноучилищної виховної системи роботи освітньої установи, виховних систем груп, виховних систем, що стимулюють індивідуальний розвиток); розширення видів творчої діяльності для найбільш повного задоволення інтересів та потреб особистості в її професійному, особистісному, громадянському самовизначенні та самореалізації.

Позанавчальна діяльність є тією ланкою, що пов'язує виховний процес із суспільними змінами. Участь у ній не тільки сприяє підвищенню якості знань учнів ПТНЗ, а й підготовці їх до активної практичної діяльності, розвитку творчої особистості, є важливим потенційним резервом в аспекті розв'язання проблеми їхнього громадянського самовизначення.

За проведеними замірами можна уявити загальну картину вільного від навчання часу учнів ПТНЗ. Так, у календарному навчальному році (за навчальною п'ятиденкою) 80 вихідних днів (40 навчальних тижнів), 76 днів канікул (62 дні – літніх канікул; 14 днів – зимових канікул), 7 днів свят. Таким чином – 170 абсолютно вільних від навчальних обов'язків днів. Якщо виокремити з днів, що залишилися (195), вільні години, котрі надані в особисте розпорядження учнів, з'являється додатковий запас часу, який складає 1170 годин, тобто ще 48 вільних днів. Цей підрахунок відносний, але все ж запас вільного від навчання часу за календарний рік в учнів ПТНЗ становить у середньому 218 днів. Тому постійне включення у позанавчальну діяльність є гострою соціальною потребою, яка диктується життям. Одержані на уроках знання постійно доповнюються, трансформуються у дії саме через позанавчальну діяльність. Позанавчальна виховна діяльність розкриває складний світ явищ і людських почуттів, збагачується досвідом спілкування, взаємодії, сприяє розвитку соціальної спрямованості особистості.

Загальновизнано, що активну життєву позицію молоді людини легше сформувані через діяльнісне освоєння явищ соціально-економічного спектру, коли вона бере участь у моделюванні соціальних явищ, практично засвоює навички ведення дискусій та відстоювання власної позиції. Відповідно громадянське виховання передбачає як інтеграцію усіх ланок навчально-виховного процесу, так і активне залучення учня до свідомої спільної участі у позанавчальній діяльності.

Робота у гуртках, клубах за інтересами, участь у різноманітних конкурсах, дискусіях, безпосередня практична участь у громадських справах є початковими та основоположними ланками соціалізації молоді, котра набуває практичного досвіду громадської діяльності. У процесі організації позанавчальної діяльності, де учнівська молодь об'єднується за інтересами, вихованці у першу чергу отримують практичні навички повсякденного громадянського досвіду: партнерства та взаєморозуміння, лідерства та поваги до інших, ініціативності у прийнятті рішень, висловлювання думок, практики відповідальності та реалізації індивідуальних і колективних прав.

Отже, педагогічно організована діяльність має вирішальне значення у формуванні громадянського самовизначення учнів ПТНЗ. При цьому передбачається, що громадянська діяльність учнів має поступово ускладнюватися: змінюватимуться цілі й завдання, зміст діяльності, підвищуватиметься вимогливість до оперативності та об'єктивності дій; зростатимуть вимоги до самостійності, ініціативності, варіативності рішень, учинків, поведінки, до їх обґрунтованості. На думку Ю. Завалевського [11, с. 106], саме таке поступове ускладнення позанавчальної виховної діяльності з чітко спрямованою громадянською орієнтацією є однією з найголовніших умов підвищення її розвиваючого і виховуючого впливу на учня.

З метою формування у вихованців практичних громадянських умінь та навичок слід ширше впроваджувати демократичні норми організації учнівського життя. Вони можуть бути різні, але всі передбачають так звану вертикальну (практику владних відносин, розподіл владних повноважень, демократичний процес її вибору, доступ до інформації, розподіл і контроль за ресурсами навчального закладу тощо) і горизонтальну перспективи (відносини між учнями і педагогічними працівниками,

трудовами колективами, групами й учнівськими колективами, дівчатами і хлопцями, тобто навчальним закладом, з одного боку, та батьками, громадою і місцевою владою – з іншого).

У процесі дослідження нами були розглянуті різні типи взаємодії педагогічних працівників з учнями, а саме: стиль з акцентом на провідній ролі педагогічного працівника; стиль рівності в спільній творчій діяльності з учнями; стиль, за якого педагогічний працівник обмежується позицією консультанта. За умов утвердження стилю першого типу ставлення учнів до педагогічного працівника характеризуються повагою до нього як авторитетного спеціаліста; вони намагаються чітко виконувати його поради, вимоги, зауваження, бажання. Стиль рівності передбачає рівноправне співробітництво в спільній діяльності, засноване на суб'єкт-суб'єктних взаєминах, аналогічність вимог, завдань, оцінювання результатів. Стиль, за якого педагогічний працівник бере на себе роль консультанта, виявляється в ситуаціях, коли наставник виступає як уболівальник, член журі під час огляду художньої самодіяльності, конкурсів, як радник і спостерігач на заняттях гуртка, секцій, клубів, груп та ін. Спеціальної цілеспрямованої роботи вимагає забезпечення розширення можливостей кожного учня, який бере участь у різноманітних формах діяльності з дорослими й однолітками [12, с. 93-94].

Отже, постає необхідність створення трирівневої системи забезпечення індивідуальної траєкторії розвитку учня, а саме загальноучилищної виховної системи роботи освітньої установи, виховних систем груп та виховних систем, що стимулюють індивідуальний розвиток особистості. Особливу увагу, на наш погляд, педагогам слід звертати на внутрішній зв'язок учнівського самоуправління з практикою громадянського життя, на відповідну підготовку і компетентність педагогічних працівників та адміністрації навчального закладу в справі запровадження демократичного стилю керівництва, на співпрацю із засобами масової інформації, громадськими організаціями, місцевою владою задля здійснення важливого соціального призначення – виховання демократичного громадянина. Основними елементами демократичного устрою навчального закладу повинні стати: пріоритет прав особистості, що повинен пронизувати як зміст навчально-виховного процесу, так і діяльність усієї учнівської організації; демократизація управління, посилення його педагогічного потенціалу, забезпечення широкої участі членів учнівського колективу в управлінні ПТНЗ, створення можливостей для громадянської діяльності учнів не лише в умовах навчального процесу, але й поза ним; перетворення навчального закладу в співтовариство, відкрите та прозоре для соціуму та учасників освітнього процесу; широка участь учнів у розробці та вирішенні учнівських, місцевих та суспільних проблем; створення у ПТНЗ середовища взаємоповаги, взаємної відповідальності усіх учасників освітнього процесу, конструктивного спілкування, діалогу, консенсусу, узгодження інтересів груп учасників учнівського життя, стимулювання вільного та відкритого обговорення організаційних принципів у житті колективу; формування у навчальному закладі середовища самовдосконалення та оновлення; правового простору (системи формальних та неформальних норм і традицій), розвиток учнівського самоврядування, моделювання інститутів демократії.

Отже, безпосередня участь у житті навчального закладу надає можливість майбутнім активним громадянам виступати у ролі партнерів громадянського життя, не втрачаючи власної індивідуальності; набувати необхідних навичок колективної співпраці; розвивати організаторські вміння та збагачувати досвід самоорганізації й самоуправління; ознайомлюватися з різними способами вирішення питань; оцінювати власну діяльність під кутом зору особистих принципів та інтересів, потреб громади та країни; стимулювати інтерес до вивчення основ суспільного устрою.

Таким чином, ефективному формуванню громадянського самовизначення учнівської робітничої молоді у позанавчальній діяльності потребує створення у виховному середовищі ПТНЗ комплексної реалізації педагогічних умов (методичних, організаційних, психологічних), які забезпечать здійснення цілісного продуктивного навчально-виховного процесу, спрямованого на стимулювання учнів щодо громадянського самовизначення, громадянської вихованості, розвитку громадянських якостей та їх удосконалення. Зрозуміло, що виокремлення кожної з цих умов є до певної міри умовним, оскільки оптимальність функціонування системи організації позанавчальної виховної діяльності забезпечується їх комплексною реалізацією в найтіснішому взаємозв'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. / С. П. Максимюк. – К. : Кондор, 2005. – 667 с.
2. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Кендзьор Петро Іванович. – К., 2004. – 270 с.
3. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
4. Концепція позашкільної освіти та виховання // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1997. – № 7. – С. 22–32.
5. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – К., 2003. – С. 371–377.

6. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1968. – 373 с.
7. Васьков Ю. В. Педагогічні теорії, технології, досвід / Ю. В. Васьков. – Х. : Скорпіон, 2000. – 120 с.
8. Ушинський К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / редкол. : М. И. Кондаков (гл. ред.) и др. ; [сост., коммент. и примеч. С. Ф. Егорова]; АПН СССР. – М. : Педагогіка, 1988– .– Т. 2. – 1988. – 492, [2] с.
9. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа. – 1975. – 235 с.
10. Виготський Л. С. Динамика и структура личности подростка : собр. соч. в 6 т. / Л. С. Виготський. – М. : Педагогіка, 1982– .– Т. 4. – 1984. – 432 с.
11. Завалевський Ю. І. Формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Завалевський Юрій Іванович. – К., 2003. – 199 с.
12. Рождественський А. Ю. Рефлексія тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників : дис. ... кандидата психол. наук. 19.00.07 / Рождественський Андрій Юрійович. – К., – 2002, – 227 с.